

parents in upbringing of their children with autism disorders. The article describes some programs of studies for children with autism. The article reveals the peculiarities of psychological and social status of parents of children with autism. Definition of family education as a form of parenting that combines deliberate pedagogical actions of parents with everyday family life influence is presented in the article. The article reveals the peculiarities of psychological and social status of parents of children with autism.

Key words: autism, help parents, autistic disorders, family upbringing, family.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2014

Статтю прийнято до друку 22.03.2014

Рецензент: д.п.н, проф.Шеремет М.К.

УДК: 376.36:81'23

ІДЕЇ І.С. МОРГУЛІСА ЩОДО МОЖЛИВОСТЕЙ ВИКОРИСТАННЯ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У КОРЕКЦІЙНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ШКІЛ ДЛЯ СЛІПИХ І СЛАБОЗОРИХ ДІТЕЙ

Барко В.В.

Видатний український тифлопедагог І.С. Моргуліс (1928 – 2011) у процесі організації і проведення наукових досліджень виходив із беззаперечного факту про те, що мовлення відіграє величезне значення для організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності дітей із порушеннями зору. Вчений неодноразово підкреслював, що, виконуючи різноманітні функції, мовлення є потужним компенсаторним засобом, який забезпечує у відповідних умовах успішне засвоєння дітьми суспільно виробленого досвіду, перетворення його на міцну базу для вироблення власних матеріальних і духовних цінностей. Різноманітне і усебічне використання мовлення в пізнавальній діяльності сліпих дітей обумовлене, з одного боку, його доступністю їх пізнавальним можливостям і, з іншого, - потребами життєвої практики незрячих, які пред'являють високий і постійний попит на слово. Поєднання цих суб'єктивного і об'єктивного чинників створює сприятливий ґрунт для активізації мовленнєвої діяльності і всілякого підвищення компенсаторного значення слова [1].

Саме тому І.С. Моргуліс виходив із того, що мовленнєвий розвиток сліпих більшою мірою, ніж розвиток дітей, що нормально бачать, потребує спеціального педагогічного керівництва. Він враховував, що живучи в умовах дефіциту безпосередніх чуттєвих вражень, зазнаючи труднощів при заповненні його шляхом використання збережених органів чуття, сліпі діти форсовано засвоюють мову і активно застосовують її в різних життєвих і пізнавальних ситуаціях. Цим може створюватися ілюзія щодо якості і темпів розвитку дитини, істинний зміст якої полягає у псевдокомпенсації.

Остання проявляється в інтенсивному накопиченні словникового фонду, не співвіднесеного належним чином з безпосереднім досвідом дітей, в некоректному використанні слова в цілях заповнення пропусків чуттєвого пізнання. У зв'язку з цим І.С. Моргуліс дійшов висновку про необхідність у спеціальному управлінні навчально-пізнавальною діяльністю сліпих дітей, яке б забезпечило усунення диспропорцій між розвитком словника і чуттєвого досвіду. Проте проблема нормалізації мовленнєвого розвитку є значно ширшою за питання конкретизації словарного запасу. Розглядаючи мовлення як найважливіший засіб взаємодії людини з довкіллям, вчений виділяв у ній ті властивості, які сприяють реалізації цієї глобальної функції. Стосовно сліпих дітей особливого значення набувають властивості мовлення, що забезпечують віддзеркалення в слові безпосереднього досвіду і здійснення ним регуляторних функцій. Тому для вченого представляли значний інтерес вивчення особливостей формування мовлення сліпих дітей на основі поєднання слова і дії, з'ясування закономірностей актуалізації їх мовленнєвого досвіду при вирішенні навчально-пізнавальних завдань словесного характеру [2; 4].

У дослідженнях І.С. Моргуліс також виходив із припущення про те, що глибокі порушення зору певним чином і в різній мірі впливають не лише на безпосереднє, але і опосередковане пізнання сліпими дітьми навколишньої дійсності. Пропуски чуттєвого і практичного досвіду, обумовлені зоровою недостатністю, знаходять віддзеркалення не лише в змістовній стороні мовлення, але і у формі, адекватності відтворення словесних зв'язків, що склалися. Це, у свою чергу, негативно позначається на продуктивності використання слова в різних видах пізнавальної діяльності. Звідси витікає необхідність у дослідженні засобів педагогічного впливу на учнів, які б сприяли накопиченню ними різнопланового пізнавального і практичного досвіду, збереженого у слові, і здатного до успішної актуалізації при вирішенні нових навчально-пізнавальних завдань [3].

Розглядаючи мовлення сліпих в органічному і нерозривному зв'язку із сприйманням, уявленнями і мисленням в їх єдності непостійній взаємодії, І.С. Моргуліс підкреслював цілісний і системний характер механізмів формування мовлення, враховував причинно-наслідкові зв'язки і залежності між психічними процесами, їх взаємну обумовленість. Проведений вченим ґрунтовний аналіз наявних досліджень в області мовного розвитку сліпих дітей показав, що основна особливість його полягає в недостатній співвіднесеній слова і

образу. У зв'язку із цим у тифлопедагогічній науці того часу визначився головний напрям спеціального навчання: посилення предметної співвіднесеної слова на основі якомога більшого збагачення безпосереднього чуттєвого досвіду дітей і переведення у мовлення його даних. З цієї головної установки витікали і конкретні методичні рекомендації, розроблені вченими для практики навчання сліпих учнів.

Проте цей підхід до розвитку мови сліпих дітей, відзначав І.С. Моргуліс, будучи правильним у своїй загальній спрямованості, недостатньо враховує реальні пізнавальні можливості сліпих дітей і умови їх взаємодії з навколишнім світом. Дослідник вважав, що в природних умовах свого існування сліпі завжди відчувають дефіцит чуттєвої інформації про предмети і явища, внаслідок чого вони зазнають значні труднощі в якісному визначенні об'єктів пізнання на словесно-логічному рівні. Тому І.С. Моргуліс неодноразово писав про те, що одним із завдань спеціального навчання мовленню в школі сліпих є формування у учнів здатності до виконання аналітико-синтетичної діяльності на основі обмеженої чуттєвої інформації. Це завдання, на погляд вченого, може вирішуватися шляхом активізації у сліпих дітей аналізуючого спостереження, спрямованого на визначення в об'єктах основних смислових ознак, виокремлення в одиничному загальному, типового для визначеної класифікаційної групи предметів або явищ [4].

Таким чином, І.С. Моргуліс підкреслював важливість максимального «витагнення» з об'єкту пізнання інформації, достатньої і необхідної для формування у сліпої дитини адекватного образу і предметного змісту слова. Вивчення мовлення сліпих дітей дозволило вченому на початку 80-х років (спільно з І.П. Чигриною) виявити ще одну важливу закономірність, що проявляється у залежності рівнів мовленнєвого розвитку від сформованості у учнів понятійного апарату. Ці факти дослідник трактував як прояв узагальнювальної і регулюючої функції мовлення в компенсаторному розвитку дітей з порушеннями зору.

Сутність цього процесу полягає у тому, що сліпі діти, на відміну від тих, що нормально бачать, розвиваються в умовах сенсорного «голоду», своєрідного дефіциту зовнішніх, предметно позначених стимулів до пізнавальних дій. Через це сповільнюється не лише накопичення ними конкретних уявлень, але і словесне оформлення і розумове оперування чуттєвим досвідом. Звідси витікає висновок про те, що для нормалізації ходу розвитку цих дітей і, зокрема, розвитку мовлення, потрібне спеціальне навчання, спрямоване на формування в учнів дієвої системи зовнішніх і внутрішніх стимулів. Тому І.С. Моргуліс визначив як перспективне широке і різнобічне використання в навчальному процесі школи сліпих теоретичних моделей майбутньої пізнавальної діяльності. Такими моделями є поняття про ознаки предмета і образотворчі засоби мовлення, різні інструкції, алгоритмічні приписи і так далі [4; 5].

Узагальнення результатів досліджень в області мовленнєвого розвитку дітей з глибокими порушеннями зору дозволили І.С. Моргулісу виявити його особливість, яку він позначив як інваріантність слова. Її сутність полягає в тому, що слово у сліпих дітей через прогалини чуттєвого досвіду знаходиться на вершині піраміди з вузькою основою, тобто, базуючись на звуженому сенсорному досвіді, воно не відзеркалює в повній мірі усе різноманіття предметів або явищ, узагальнених в ньому.

У проведеному І.С. Моргулісом спеціальному дослідженні у 80-х роках минулого століття вивчалися особливості формування і реалізації мовленнєвого досвіду сліпих дітей. При цьому акцент ставився на вивченні регуляторної функції мови. Вчений виходив з того, що однією з сфер докладання регуляторної функції мовлення є різна за змістом і спрямованістю перцептивна діяльність сліпих дітей, що зумовлює форму реалізації функції: узагальнено-орієнтовну, настановну, плануючу і смислорозрізнавальну. Виділяючи вказані форми регуляторної функції мовлення, І.С. Моргуліс розглядав їх в єдності зовнішніх (педагогічних) і внутрішніх (психічних) проявів.

Вчений встановив, що пізнавальні дії учнів розгортаються, в основному, шляхом уподібнення ознакам і властивостям предмета сприйняття і регулюються останнім. Наставна форма регуляторної функції слова реалізується в пізнавальних ситуаціях, в яких сприйняттю передують знання учнем родової або видової приналежності предмета. В цьому випадку сліпа дитина вже має деяку попередню узагальнену інформацію (це дерево, птах, будівельна машина і так далі), що визначає вихідну пізнавальну позицію: вибір порядку і способу обстеження предмета. Пізнавальні дії учнів регулюються внутрішньою програмою, що базується на минулому досвіді. Плануюча форма регуляторної функції слова реалізується в пізнавальних ситуаціях, у яких сприйняття передують деталізованим планом або інструкцією, що регламентують порядок і спосіб обстеження предмета. Дії сліпої дитини, регульовані таким чином, мають зовні заданий характер. Смислорозрізнавальна форма регуляторної функції проявляється у тому випадку, коли перед учнем ставиться завдання визначити смислове значення ознак предмета, встановити їх відмінність або подібність, віднести спостережуваний предмет до певної класифікаційної категорії і так далі. Ця форма реалізується при постановці завдання типу: чим відрізняються або схожі ці предмети [6].

Таким чином, визначені І.С. Моргулісом форми, здійснюючи управління пізнавальними діями сліпої дитини, не лише різняться за спрямованістю дії, але і за мірою складності програми, яка визначає дії суб'єкта. У зв'язку з цим науковий і практичний інтерес для І.С. Моргуліса представило вивчення питання про те, за яких

умов доцільним є використання різних форм словесної регуляції пізнавальних дій сліпих дітей. Для його з'ясування вченим проведено дослідження із застосуванням методики асоціативного експерименту.

Аналіз змісту і характеру мовленевих реакцій показав, що усі діти реагували певним чином на слова-стимули, що пред'являлися. При цьому 75% реакцій мали адекватний характер, - 25% - екстрасигнальний. Переважання адекватних реакцій дозволило вченому висновувати про певну сформованість словника у сліпих дітей молодшого шкільного віку. Діючи в умовах дефіциту часу, вони зуміли виробити уявний огляд словарного фонду і вибрати в нім слово, пов'язане із заданим. Аналіз змісту екстрасигнальних реакцій показує, що частина з них засвоєна дітьми із залишковим зором під впливом обстановки приміщення, в якому вони перебувають. Деякі діти, що дали реакції цієї форми, завчасно, до отримання слова-подразника готували слово-відповідь, яке виявлялося не пов'язаним із заданим. Екстрасигнальне реагування, на думку І.С. Моргуліса, в цілому свідчить про неадекватність мовної поведінки цих дітей і може бути пояснене вищою сигнальною значущістю наочно сприйманих об'єктів, а також обмеженим запасом уявлень і бідним словарним фондом.

Словесні реакції, в яких простежується певна система, відрізняються від предметно стимульованого реагування, внутрішньою установкою на підбір певного змісту слів-відповідей. У цих випадках також проявляються індивідуальні особливості вищої нервової діяльності, пов'язані з послабленням збудливого процесу. Це реагування, що розглядалось І.С. Моргулісом як неадекватне, відображує невідповідність психіки дітей до динамічної мовної взаємодії. Приблизно четверта частина мовних реакцій віднесена вченим до реакцій за зв'язком, тобто до таких, які зустрічаються у багатьох обстежуваних і являють собою своєрідні мовленеві штампами, використання яких відбувається без значної розумової обробки слова-подразника. Більшість реакцій учнів експериментальної групи є адекватними, що свідчить про збільшений рівень підготовленості їх психіки до мовленевої взаємодії. Проте домінування реакцій за звичним зв'язком, на думку І.С. Моргуліса, свідчить про недостатню динамічність взаємодії [4].

Високий рівень реагування зафіксований вченим у складних співвідносних реакціях учнів. У цій формі реакцій більше представлена розумова діяльність, пов'язана із використанням істотних "глибинних" зв'язків із заданим словом. Складні співвідносні реакції означають підготовленість психіки дитини до динамічної дії з впливами зовнішнього середовища. Проте аналіз змісту складних співвідносних реакцій дозволив І.С. Моргулісу виявити в них певну стереотипність. Ця стереотипність проявляється в способі відбору відповідей.

У складних співвідносних реакціях дітей І.С. Моргуліс відмітив своєрідне протиставлення динамічних і статичних властивостей психіки. Динамічний початок обумовлений сформованістю психічних процесів дитини; статичне - впливом - звичних форм минулої діяльності. Останнє зумовлене тим, що в навчальній діяльності молодших сліпих школярів велике місце займають операції групування і класифікації предметів і понять. Невелика частка реакцій мали звукову форму, яка відображує певний зв'язок між заданим словом і відповіддю. Вони розглядалися вченим як адекватні, проте адекватність має формальний характер, оскільки відсутня змістовна сторона зв'язку із словом-подразником. Звукові реакції також свідчили про бідність і примітивність мовного фонду і сенсорного досвіду цієї групи дітей [1; 4].

Найбільшу трудність для аналізу представили складні опосередковані реакції, кількість яких склала три відсотки. До них І.С. Моргуліс відносив такі, у яких наявний складний зв'язок із заданим словом. Невелика кількість мовних реакцій цієї форми свідчила про те, що для молодших сліпих школярів характерна нескладна структура зв'язків, які лежать в основі їх досвіду.

Саме тому І.С. Моргуліс прийшов до переконання, що у навчанні, пов'язаному з розвитком мовлення сліпих дітей, необхідно враховувати типологічні і індивідуальні особливості їх психічної діяльності і можливості її нормалізації в конкретних умовах навчально-виховного процесу. Особливого значення набуває завдання формування в учнів співвіднесеного зі словом систематизованого сенсорного досвіду і оволодіння ними способами дій, спрямованими на його актуалізацію. У педагогічному плані поставлені завдання можуть реалізуватися шляхом цілеспрямованого вивчення предметів і явищ навколишньої дійсності, систематизації і «омовлення» отриманих вражень, використання системи завдань, що стимулюють учнів до активного відтворення і застосування на практиці знань.

На початку 80-х років І.С. Моргуліс також провів дослідження умов оптимізації компенсаторних функцій слова. Вивчення мовних реакцій сліпих дітей методом асоціативного експерименту дозволило вченому виявити зміст зв'язків, що актуалізуються під впливом словесних подразників. Проте за допомогою цієї методики не вдалося розкрити з достатньою повнотою словарний фонд сліпих дітей з точки зору його змісту і шляхів накопичення. У зв'язку з цим вчений провів серію експериментів, присвячених вивченню словарного запасу сліпих дітей, сформованого на основі самостійного досвіду ознайомлення з сукупністю предметів. Виявилось, що кількість одиниць інформації залежно від року навчання сліпих дітей зменшується. У описах сліпих дітей, починаючи з другого класу, різко зменшуються і совоєм зникають відомості, пов'язані з практичними діями. Зменшується кількість відомостей про візуальні характеристики об'єктів. Таке ж положення відзначається з

нюховими, дотиковими і смаковими ознаками. Це дозволило припустити, що в них знайшов своє віддзеркалення типовий зміст пізнавального і практичного досвіду сліпих дітей, пов'язаного з орієнтуванням і діями [4; 5].

Аналізуючи експериментальні дані, І.С. Моргуліс зробив висновок про те, що самостійний пізнавальний досвід сліпих дітей молодшого шкільного віку чинить певний позитивний вплив на збагачення їх образного і словарного запасу. Проте не всякий спонтанний досвід знаходить своє відображення в уявленнях і слові. Це залежить від особливостей предмета, змісту діяльності дітей та її організації. Сприятливіші умови створюються при сприйнятті одиничних, окремих предметів, що є закономірним для пізнавальної діяльності сліпих дітей. При сприйнятті ж сукупності предметів, наприклад, саду, у них виникають утруднення, пов'язані з необхідністю пересування в просторі, обстеження різноманітних предметів, утриманні в пам'яті різних ознак і властивостей. Тому уявлення про сад страждає відносно повноти і диференційованості характеристик.

Таким чином, підкреслював І.С. Моргуліс, спонтанна пізнавальна діяльність сліпих дітей молодшого шкільного віку, не створюючи спеціально впорядкованих уявлень, передає в словесну систему переважно практичний зміст їх безпосереднього досвіду, функціональні зв'язки між суб'єктом і об'єктами пізнання. У цьому полягає пізнавальне значення спонтанної діяльності і її позитивний вплив на формування словника сліпих дітей. І.С. Моргуліс відзначав, що спонтанна діяльність не створює в уявленнях надійної основи для перекладу в словесний план усього різноманіття якісних ознак предметів, через що відбувається своєрідна раціоналізація словника. У зв'язку з цим виникає необхідність в спеціальній організації пізнавальної діяльності сліпих дітей, що забезпечує цілеспрямоване формування у них систематизованого сенсорного досвіду, що відбиває усе різноманіття якостей і властивостей предметів і явищ і його словесне опрацювання. Стосовно обговорюваних матеріалів це загальне завдання, на думку вченого, може вирішуватися шляхом застосування в навчанні сліпих дітей молодшого шкільного віку інструкцій, що регламентують порядок, зміст і структуру перцептивних і розумових дій.

Результати досліджень І.С. Моргуліса показали, що в процесі навчання в учнів відбувається збагачення і розширення словникового запасу. Аналіз змісту словника сліпих дітей засвідчив примітивність зв'язків, що визначають успішність його актуалізації. В ході експерименту не відбулася актуалізація різноманітних зв'язків, можливість формування яких закладена в змісті навчально-виховної роботи в школі, що підтвердило раніше висловлену думку І.С. Моргуліса про те, що без спеціальної організації пізнавальної і навчальної діяльності у сліпих дітей молодшого шкільного віку не формуються достатньо мобільні і здатні до актуалізації різнопланові зв'язки [6].

Результати експерименту, проведеного І.С. Моргулісом, свідчать про значні можливості накопичення різноманітного досвіду сліпими дітьми, успішного віддзеркалення його в слові і наступній актуалізації. Отримав підтвердження висновок про те, що безпосередня практична діяльність сліпих дітей є основною умовою компенсації і дорозвивання психіки сліпих і слабозрячих, тим необхідним фоном, на якому проявляються і стають дієвими соціальні і психологічні чинники компенсації. Такий фон, на думку І.С. Моргуліса, створюється завдяки усвідомленому характеру практичної діяльності сліпих дітей, яка проявляється в цілеспрямованості і активності особистості в процесі оволодіння сукупністю знань, умінь і навичок в певній сфері діяльності. Таким чином, оптимальною умовою продуктивного віддзеркалення в слові дитячого досвіду і успішної актуалізації в словесній формі зв'язків, які склалися, є поєднання безпосередніх практичних і пізнавальних дій з активним засвоєнням словесного матеріалу. І.С. Моргуліс підкреслював, що взаємозв'язки між словом і образом, які складаються при цьому, сприяють подоланню дивергенції між чуттєвим і понятійним, що має величезне значення для нормалізації психічного розвитку сліпих дітей взагалі і розвитку їх мовлення, зокрема [7].

Здійснений педагогічний експеримент дозволив І.С. Моргулісу сформулювати низку важливих для тифлопедагогіки висновків.

У процесі компенсації сліпоти величезна роль належить мовленню, яке забезпечує збереження в слові і систематизацію сенсорного досвіду, заповнення пропусків чуттєвого пізнання, передачу і засвоєння дітьми суспільно виробленого досвіду, регуляцію навчально-пізнавальних дій на звуженій сенсорній підставі. Особливого значення має слово як засіб актуалізації різноманітного за змістом досвіду сліпих дітей при вирішенні нових навчально-пізнавальних завдань.

Важливість вивчення мовленевого розвитку сліпих дітей визначається компенсаторними можливостями слова і необхідністю їх реалізації в умовах спеціально організованого корекційно-виховного процесу. У зв'язку з цим істотного значення набувають дані, які характеризують мовленевий розвиток з точки зору його прямого і зворотного зв'язку з безпосереднім досвідом сліпих дітей. З'ясування умов, які сприяють посиленню взаємодії слова і образу, слова і дії дозволяє визначити психологічні і педагогічні закономірності формування компенсаторних функцій мовлення у процесі корекційного навчання молодших сліпих школярів.

В результаті експериментальних досліджень І.С. Моргуліс виявив факти, які свідчать про те, що у процесі різноманітної за змістом діяльності сліпі діти накопичують певний словниковий запас, що відзеркалює

різні сторони навколишньої дійсності. Проте цей словник актуалізується недостатньо, що є показником слабкості і обмеженості зв'язків, які лежать в основі формування конкретного значення слова. Відносна ізольованість сенсорного і мовленевого досвіду сліпих школярів проявляється в недостатній співвіднесеності чуттєвого і словесно-понятійного, примітивному характері асоціацій, які виникають в процесі відтворення мовленевого досвіду.

Розроблена в експериментах методика, спрямована на вивчення мобільних якостей словника школярів, дозволила І.С. Моргулісу отримати факти передачі чуттєвих даних, які розкривають деякі закономірності формування словесної системи і актуалізації останньої в різних умовах мовленевої діяльності. Вчений встановив, що базальним компонентом розвитку змістовної сторони мовлення молодших сліпих школярів є безпосередній чуттєвий і практичний досвід, дані якого створюють конкретно-образний фонд дитини. Обсяг, повнота і міцність цього фонду, можливості його переведення в словесно-понятійний план залежать від змісту безпосередньої пізнавальної і практичної діяльності сліпих дітей і умов, у яких здійснюється діяльність.

І.С. Моргуліс довів, що діяльність сліпих дітей, пов'язана з активною, емоційно забарвленою безпосередньою взаємодією з предметами і явищами навколишнього світу, сприяє інтенсивному накопиченню ними чуттєвій інформації і готує сприятливе підґрунтя для формування конкретно-образної основи мовлення. Водночас, для формування повноцінного сенсорного досвіду сліпих дітей і переведення його в словесний план потрібна спеціальна організація корекційно-виховного процесу, який передбачає: цілеспрямоване керівництво пізнавальними діями сліпих дітей з метою отримання ними різнобічної чуттєвої інформації про предмети і явища, що вивчаються; систематизацію отриманих вражень на основі визначення їх смислорозрізнавальної значущості; омовлення чуттєвих даних на основі усвідомлення їх співвіднесеності зі словом; введення сформованих уявлень і відповідних словесних визначень в ширшу систему зв'язків і стосунків; активізацію відтворюючої мовної діяльності школярів у процесі виконання ними різних вербальних завдань [4; 7].

І.С. Моргуліс неодноразово відзначав, що посилення компенсаторних функцій мовлення відбувається на основі діяльності, яка стимулює зміцнення зв'язків між образом і словом, покращує передачу сенсорного досвіду в словесний план, забезпечує підвищення рівня узагальненості формованих понять і включення їх в систему різноманітних смислових зв'язків і стосунків. Представлені у дослідженнях І.С. Моргуліса результати дають підстави для висновку про те, що розробка проблем, пов'язаних із вдосконаленням корекційно-виховного процесу в школі сліпих, є одним з основних напрямів розвитку тифлопедагогічної науки. Вчений писав, що обґрунтованість такого висновку витікає із основоположного значення цих проблем для визначення мети, завдань, змісту і методів спеціального навчання сліпих дітей у зв'язку з підготовкою їх до активної взаємодії з навколишнім світом; наявності закономірностей, що відображують загальні істотні зв'язки і залежності між внутрішніми і зовнішніми чинниками компенсації сліпоті і корекції відхилень в розвитку дітей; специфічності предметів дослідження, яка виражається у зв'язку між особливостями пізнавальної діяльності сліпих дітей і закономірностями формування у них процесів компенсації сліпоті і корекції відхилень у розвитку.

Література

1. **Моргуліс І.С.** Исследование речевых реакций у слепых детей младшего школьного возраста / И.С. Моргуліс // Вопросы дефектологии. - Киев, 1974, - вып. 9. - С. 74 -78.
2. **Моргуліс І. С.** Методические рекомендации по организации коррекционно-воспитательного процесса в дошкольных учреждениях для детей с патологией зрения / И.С. Моргуліс, Т.П.Свиридюк, С.А. Покутнева // - К., 1977. - 69 с.
3. **Моргуліс І.С.** Развитие познавательной деятельности учащихся с глубокими нарушениями зрения в процессе обучения. //И.С. Моргуліс // Дефектология (Москва). - 1979. - №3. - с. 55 – 59.
4. **Моргуліс І.С.** Теоретические основы коррекционно- воспитательного процесса в младших классах школы слепых. //И.С.Моргуліс //Автореф. дис... доктора педагогических наук: 13.00.03/- М., 1984.-31 с.
5. **Справочник** по тифлологии //Под общей редакцией В.М.Акимушкина, И.С.Моргуліса// - Киев, 1988. - 97 с.
6. **Моргуліс І. С.** Организация коррекционно-воспитательного процесса в школе слепых / И.С. Моргуліс //– Киев, 1991. -73 с.
7. **І.С. Моргуліс.** Трудовая реабилитация инвалидов по зрению. //И.С.Моргуліс, В.М.Акимушкин // К.: Радянська школа, 1983. – 141 с.

References

1. **Morgulis I.S.** Issledovanie rechevyh reakciy u slepyh detey mladshogo shkolnogo vozrasta / I.S. Morgulis // Defectologija. – Kiev, vyp. 9. – 1974. – P. 74-78.
2. **Morgulis I.S.** Metodicheskie rekomendacii po organizacii korrekcionno-vospitatel'nogo processa v doshkol'nyh uchrezhdenijah dlja detej s patologiej zrenija. //I.S. Morgulis, T.P.Sviridjuk, S.A.Pokutneva - K., 1977. - 69 s.
3. **Morgulis I.S.** Razvitie poznavatel'noj dejatel'nosti uchashhihsja s glubokimi narushenijami zrenija v processe obuchenija. //I.S. Morgulis // Defektologija (Moskva). - 1979. - №3. - s. 55 – 59.
4. **Morgulis I.S.** Teoreticheskie osnovy korrekcionno- vospitatel'nogo processa v mladshih klassah shkoly slepyh. //I.S. Morgulis //Avtoref. dis... doktora pedagogicheskikh nauk: 13.00.03/- M., 1984.-31 s.
5. **Spravochnik** po tifologii //Pod obshhej redakciej Akimushkina V.M., Morgulisa I.S. - Kiev, 1988. - 97 s.
6. **Morgulis I. S.** Organizacija korrekcionno-vospitatel'nogo processa v shkole slepyh. - K., 1991.-73 s.
7. **Akimushkin V.M.** Trudovaja reabilitacija invalidov po zreniju. – K.: Radjans'ka shkola, 1983. – 141 s.

Барко В.В. Ідеї І.С. Моргуліса щодо можливостей використання мовленнєвої діяльності у корекційно-виховному процесі шкіл для сліпих і слабозорих дітей.

У статті розкриваються результати наукових досліджень видатного українського тифлопедагога І.С. Моргуліса (1928-2011), присвячених організації і здійсненню корекційно-виховного процесу із сліпими і слабозорими дітьми. У своїх дослідженнях учений приділяв значну увагу розкриттю корекційних можливостей мовленнєвої діяльності сліпих і слабозорих школярів. Діалектичний підхід ученого до дослідження корекційного процесу сприяв розкриттю нових підходів до здійснення пізнавальної діяльності сліпих і слабозорих школярів і формування мовленнєвої діяльності. Запропонована вченим схема педагогічного керівництва розвитком мовленнєвої діяльності сліпих дітей й сьогодні має принципове значення, оскільки вона реалізується в конкретних умовах залежності від змісту певного навчального матеріалу, етапу його вивчення, рівня підготовленості сліпих дітей до засвоєння нової інформації і міри сформованості у них компенсаторних процесів. І.С. Моргуліс переконливо показав, що навчально-пізнавальна діяльність сліпих дітей як спосіб відношення до зовнішнього світу є найбільш значущою сферою психіки, на основі чого ним зроблений важливий висновок стосовно того, що нормалізація психіки сліпих дітей залежить від рівня розвитку навчально-пізнавальної діяльності, а також від спеціально організованих педагогічних умов.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, сліпі і слабозорі діти, корекційно-виховний процес.

Барко В.В. Идеи И.С. Моргулиса о возможностях использования речевой деятельности в коррекционно-воспитательном процессе школ для слепых и слабовидящих детей.

В статье раскрываются результаты научных исследований выдающегося украинского педагога И.С. Моргулиса (1928-2011), посвященные вопросам организации коррекционно-воспитательного процесса со слепыми и слабовидящими детьми. В своих исследованиях ученый уделял много внимания раскрытию коррекционных возможностей речевой деятельности слепых и слабовидящих школьников. Диалектический подход ученого к исследованию коррекционного процесса способствовал раскрытию новых подходов к осуществлению познавательной деятельности слепых и слабовидящих школьников, организации их трудового воспитания и формированию речевой деятельности. Предложенная ученым схема педагогического руководства развитием речевой деятельности слепых детей и сегодня имеет принципиальное значение, поскольку она реализуется в конкретных условиях зависимости от содержания определенного учебного материала, этапа его изучения, уровня подготовленности слепых детей к усвоению новой информации и степени сформированности у них компенсаторных процессов. И.С. Моргулис убедительно показал, что учебно-познавательная деятельность слепых детей как способ отношения к внешнему миру является наиболее значимой сферой психики, на основе чего им сделан важный вывод относительно того, что нормализация психики слепых детей зависит от уровня развития учебно-познавательной деятельности, а также от специально организованных педагогических условий.

Ключевые слова: речевая деятельность, слепые и слабовидящие дети, коррекционно-воспитательный процесс.

Barko V.V. The ideas of I.S. Morgulis concerning possibilities of language behavior in correctional-educator process with blind children.

The article is devoted to analysis of the results of scientific researches of prominent Ukrainian pedagogue I.S. Morgulis (1928-2011) concerning problems of organization and realization of correctional-educator process with blind and cecutiant children. It is marked that a scientist worked out major correctional possibilities of language behaviour of blind and cecutiant children.. The dialectical approach to research of correction process assisted him for opening of the new methods of realization of cognitive activity of blind and cecutiant childrens, organization of their labour education and to forming of verbal activity. Offered by a scientist principles of pedagogical guidance by educational-cognitive activity of blind children and today has a fundamental value, as they will be realized in terms of dependence on maintenance of certain educational material, stage of it's study, level of readiness of blind children to mastering of new information and degree of formed for them scray processes. I.S. Morgulis showed convincingly, that educational-cognitive activity of blind children as a method of attitude toward the world is the most meaningful sphere of psyche, on the basis of what an important conclusion is done that normalization of psyche of blind children depends on the level of development of educational-cognitive activity, and also on the specially organized pedagogical conditions.

Keywords: language behavior , blind and cecutiant children, correctional-educator process.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2014 р.

Статтю прийнято до друку 25.02. 2014 р.

Рецензент: д.п.н., проф. Шеремет М.К.

УДК 376-056.264 : 159.942-053.5

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ

Бєлова О.Б.

Узагальнений аналіз досліджень провідних науковців у галузі логопедії Л. Андрусишиної, Н. Гаврилової, Е. Данілявічуте, С. Коноплястої, Р. Левіної, І. Мартинової, І. Марченко, О. Мاستюкової, М. Савченко, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Т. Філічової, Н. Чередніченко, М. Шеремет та ін. показав, що у дітей з порушеннями мовлення може спостерігатися недорозвинення психічних процесів, мотивації, волі, емоційно-особистісної сфери